

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 911.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.48.66-69>

С. Батиченко, канд. геогр. наук
batychenko_sveta@ukr.net
ORCID ID 0000-0001-5400-9076
Національний університет харчових технологій, Київ, Україна,
Л. Мельник, канд. геогр. наук
lysil@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2932-3773,
П. Савков, канд. техн. наук, доц.
savkovpra@meta.ua
ORCID ID 0000-0002-0197-0610,
О. Сторубльов, канд. техн. наук, доц.
storublyov@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2025-6041
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Визначено поняття військового туризму – це туризм на місцях історичних битв і боїв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах як глядачі, тобто – це military tour, яким також можна вважати і тур на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць. Науковці виділяють декілька класифікацій, підвидів військового туризму: військово-історичний, зброярський, мілітарі-туризм. Існує й інша класифікація поділу військового туризму на військово-пізнавальний, військово-пригодницький туризм, військово-історичні реконструкції бойових дій, нелегальні тури безпосередньо в зону військового конфлікту. За іншим підходом військовий туризм варто поділяти з урахуванням мети та ціннісних орієнтацій туристів, а також емоційного контексту самої подорожі, на три функціональні групи: військово-історичний туризм, мілітарі-туризм та військово-подієвий туризм. Ресурсну базу військового туризму в Україні представлено об'єктами історико-культурної спадщини княжої доби, козацтва, а також Першої і Другої світових воєн, періоду Українських визвольних змагань 1917–1921 років у вигляді залишків фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і пам'ятних знаків полеглим воїнам та односельцям, місць розстрілів чи боїв, військово-історичними музеями, відповідних виставок та фестивалів, мілітарі-готелів. Проте не лише відвідування історичних місць, пов'язаних з військовими подіями, передбачає військовий туризм, а й туристи часто і самі хочуть спробувати постріляти зі зброї, покататися на танках, БТРах, гелікоптерах, а також життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки. В Україні розроблений і функціонує лише один маршрут на території Закарпатської області. Встановлено, що військовий туризм в Україні освоєний недостатньо, але він перспективний.

Ключові слова: військовий туризм, мілітарі-тури, мілітарі-готелі, військово-історичні музеї, "Лінія Арпада".

Постановка проблеми. Військовий, або як його ще називають мілітарі-туризм, є відносно новим видом туризму для України, проте в країнах Європи цей вид туризму користується популярністю. Розвиток та організація військового туризму сприяє вихованню в молодого покоління гордості за власну державу, мотивує на захист її територіальної цілісності. А також місця відомих битв, фортифікаційні споруди, оборонні лінії часів Першої та Другої світових воєн, військово-історичні музеї, військова техніка, місця поховання загиблих воїнів приносять прибуток (особливо армії) у європейських країнах. Ці особливості можна імплантувати у вітчизняну практику.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних науковців дослідження теоретичних і практичних питань військового туризму висвітлені в роботах І. Винниченко та Ю. Рудніченко [2], Д. Каднічанського та М. Каднічанської [3], В. Кушнарєва та О. Поліщук [6], М. Луцки та Я. Москвяк [7], А. Мельник [9, 10], Б. Носа [11]. Також слід зазначити праці В. Кіптенко (В. Бабарицької) та О. Любіцевої [4, 8], М. Кляпа та Ф. Шандора [5], де розкриваються теоретичні аспекти військового туризму та його місце серед туристичних галузей. Щодо зарубіжних науковців, то проблематика військового туризму висвітлена в роботі М. Hrusovsky та К. Noeres [1].

Мета статті – розкриття теоретичних питань військового туризму та особливостей ресурсної складової військового туризму.

Виклад основного матеріалу. Відвідання історичних пам'яток, різних воєнних об'єктів, фортифікаційних споруд, місць поховань загиблих воїнів, місць відомих битв – це далеко не повний список об'єктів військового туризму, які користуються популярністю серед туристів,

оскільки їм цікаво відвідувати місця, пов'язані з найважливішими битвами, подіями, що змінили хід історії, місця великих випробувань і горя, що закарбувалися в людській пам'яті навіки й постійно надихають повернутися туди знову і знову, щоб віддати шану історії та її героям.

На сьогодні існують різноманітні підходи до визначення поняття військового туризму. Наприклад, М. Кляп та Ф. Шандор розглядають військовий туризм як різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями. Військовий туризм – це туризм на місцях боїв та історичних битв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах як глядачі – military tour, до таких також можна віднести і тури на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць. На думку М. Кляпа та Ф. Шандора, військово-історичний, зброярський, мілітарі-туризм, воєнний туризм є підвидами військового туризму [5, с. 205, 206]. Більш вузько розглядає військовий туризм А. Мельник, який визначає військовий туризм як різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей, пов'язаних з воєнними діями [9]. На думку О. Любіцевої, військовий туризм надає можливість відчути себе в умовах військових навчань чи здійснення бойових дій і полягає в можливості оволодіння туристами навичок водіння бойових машин, здійснення польоту в надзвуковому літаку, стрибків з парашутом або навіть відвідання району бойових дій [8, с. 22]. М. Храсовскі і К. Ноєрес визначають військовий туризм як відпочинок,

що має армійське підґрунтя. Автори виокремлюють дві складові туризму: об'єкти, що стосуються військового обладнання і розглядаються як сегмент пригодницького туризму, та об'єкти, що концентруються на історичних подіях і належать більше до освітнього сегменту туризму. До того ж дослідники у своїй роботі велику увагу приділяють саме дослідженню першої складової, залишаючи остаточно на другому плані [1].

М. Лущик та Я. Москвяк пропонують під військовим туризмом розуміти спеціалізований вид туризму, який передбачає відвідування пам'ятних військових об'єктів/установ/локацій минулого і сучасності, залучення туристів до елементів сучасного військового побуту, участь у безпечних військових подіях/заходах/фестивалях тощо. На думку авторів, військовий туризм варто розрізняти щодо мети та ціннісних орієнтацій туристів, а також емоційного контексту самої подорожі, на три функціональні групи: військово-історичний туризм, мілітарі-туризм та військово-подієвий туризм [7]. В. Кушнар'ов та О. Поліщук виокремлюють такі види військового туризму: військово-пізнавальний туризм – це відвідування військових музеїв, виставок, конференцій; військово-пригодницький туризм – це активний відпочинок з використанням військової техніки та спорядження, морських бойових кораблів, підводних човнів, участь у військових навчаннях та маневрах, тури з визначеним терміном проживання в казармі чи військовій частині; військово-історичні реконструкції бойових дій – відвідування масштабних реконструкцій історичних битв. Також автори окремо виділяють нелегальні тури безпосередньо в район військового конфлікту, які характеризуються великою небезпекою для туриста і нелегальністю, а отже, великою вартістю [6, с. 110-111].

Історія України пронизана військовими подіями. На території України збереглися численні об'єкти історико-культурної спадщини княжої доби, козацтва, періоду Українських визвольних змагань 1917–1921 років, Першої і Другої світових воєн та у вигляді залишків фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і пам'ятних знаків полеглим воїнам та односельцям, місць розстрілів чи боїв. Також у пам'ять про події війни в Україні функціонують відповідні військово-історичні музеї. Усі ці об'єкти можуть слугувати ресурсною базою військового туризму в країні.

Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. За всю історію на території України за підрахунками С. Трубочанінова було понад 5000 пам'яток фортифікації. На сьогодні в Україні залишилося 116 твердинь або лише їхніх руїн, 92 фортеці і фортифікаційні споруди, 12 фортів та 22 оборонні храми і монастирі. У географічному розрізі найбільша кількість їх у межах Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Тернопільської та Хмельницької областей. Зокрема, серед відомих замків в Україні – замки Львова, Хотина, Мукачєва, Кам'янець-Подільського, Острога.

Отже, серед оборонних споруд, які очолюють список кращих пам'яток фортифікаційного мистецтва України, варто виділити такі: Кам'янець-Подільську фортецю в Хмельницькій області, яка є найнепрístupнішою оборонною спорудою України. Це один із найпопулярніших туристичних об'єктів України, який щороку відвідують тисячі туристів. Історично Кам'янець-Подільська фортифікація була форпостом кількох держав. Сьогодні пам'ятка серед претендентів на включення до списку об'єктів спадщини ЮНЕСКО.

Хотинська фортеця в Чернівецькій області є середньовічною фортифікаційною спорудою, яка була однією з наймогутніших у тогочасній Східній Європі, важливим

оборонним та торговельним пунктом Молдавії у часи подарювання Олександра Доброго. На сьогодні фортеця є Державним історико-архітектурним заповідником "Хотинська фортеця". Тут полюбляють проводити святі козацької звятяги. У 2010 р. та 2011 р. на території заповідника "Хотинська фортеця" проводився міжнародний фестиваль з історичного середньовічного бою "Битва націй". Фортеця доступна для перегляду в Google Street View.

Київська фортеця, або як її ще називають Нова Печерська фортеця, – історико-архітектурна споруда XVIII–XIX ст. Національний історико-культурний музей "Київська фортеця" розташований на території Головного військового клінічного шпиталю міста Києва. Ще однією фортифікаційною спорудою є Меджибізький замок XVI ст. (Хмельниччина). На сьогодні замок має статус Державного історико-культурного заповідника, де в пристінних корпусах розміщені музейні експозиції. У період 2004–2015 рр. (винятком був лише 2014 р.) у замку проходив Всеукраїнський історичний фестиваль "Стародавній Меджибіж", а з 2019 р. – фестиваль середньовічної культури "Епоха героїв". Луцький замок (Волинська область) – це один із найяскравіших туристичних об'єктів України. Побудований у XIV ст., замок зберігся до наших днів без значних змін. Він є єдиною в Україні архітектурною пам'яткою доби Великого князівства Литовського.

Видатною воєнно-архітектурною пам'яткою є Мукачівський замок "Паланок" (Мукачєво, Закарпатська область). Цей грандіозний комплекс оборонних споруд склався протягом багатовікової історії Закарпаття. Він є надзвичайно складною і розвиненою системою, на окремих ланках якої можна простежити всі етапи оборонного будівництва Центральної Європи. Серед інших, не менш фундаментальних військових об'єктів, варто зазначити Золочівський замок (Золочів, Львівська область), Замок злих дів (Невицьке, Закарпатська область), Червоноградський замок (Нирків, Тернопільська область), Палац Шенборнів (Чинадієво, Закарпатська область), Білгород-Дністровську фортецю (Білгород-Дністровський, Одеська область), Чигиринську фортецю – резиденцію Богдана Хмельницького (Чигирин, Черкаська область). Особливе місце в архітектурній воєнній спадщині України займають bastionні замки, серед яких варто згадати: Олицький замок (Олиця, Волинська область) – перший bastionний замок в Україні; непереможний замок-bastion Дубенський замок (Дубно, Рівненська область); Збаразький замок (Збараж, Тернопільська область); Підгорецький замок (Підгірці, Львівська область); Бродівський замок (Броди, Львівська область) [7].

Об'єктами військового туризму, які користуються популярністю серед туристів є місця битв, а саме: *Національний історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви"* (Рівненська область); *Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви"* (єдиний в Україні входить до ІСОМАМ – Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО, включений до всесвітнього туристичного маршруту) (Полтавська область); *Державний історико-культурний заповідник "Буша"* та *Гайдамацький яр* (Вінницька область); *урочище "Козацькі могили"* (Тернопільська область) [7].

Осередком української історії часів козацтва є Острів Хортиця – козацька столиця України. Тут розташований головний символ легендарної епохи – історико-культурний комплекс "Запорізька Січ", де функціонує Музей історії запорізького козацтва, Козацький Круг, єдиний в Україні кінний театр "Запорізькі козаки" і піднята з дна Дніпра знаменита козацька чайка. На Хортицю 14 жовтня з усієї України з'їжджаються туристи на свято Покрови Пресвятої Богородиці та День українського козацтва.

В Україні існує велика кількість споруд глобальних оборонних військових систем Другої світової війни, які мало задіяні в туристичній сфері. Для прикладу, у країнах Європи після Другої світової війни в бункерах та укріпленнях функціонують готелі, історичні музеї. Великою популярністю у туристів користуються лінії оборони, створені в основному в XIX–XX ст. Зокрема, у Франції успішно експлуатується оборонна Лінія Мажино – система французьких укріплень на кордоні з Німеччиною. У Німеччині пропонуються тури Лінією Зіґфрида, яка простягалася з Клеве аж до Нідерландів, проходячи західним кордоном старої Німецької Імперії до кордону зі Швейцарією. Лінія Густава – основна оборонна лінія в системі німецьких фортифікаційних споруд під назвою "Зимова лінія" у Центральній Італії в роки Другої світової війни. У Фінляндії користується популярністю Лінія Маннергейма – смуга фортифікаційних укріплень, яка була побудована на Карельському перешийку в 20–30-ті роки XX ст. на випадок війни із Радянським Союзом. У Хорватії півострів Превлака перетворили на туристичний центр, 560 закинутих військових об'єктів переобладнали в комфортабельні готелі, а два великих ангари – у конгрес-зал. Для туристів також відкрита велика фортеця на мисі Оштра, збудована в XIX ст. У Латвії існує тур північним регіоном Курземе, під час якого туристів ознайомлюють із секретною базою радянських часів. Польща також пропонує власні військові тури, а саме, фортецю Осовець щорічно відвідують понад 47 тис. туристів. Колишні радянські доти, що опинилися після 1945 р. на території країни, реставруються і використовуються як туристичні об'єкти [6, с. 113].

В Україні були розташовані три (із 16 в Європі) ставки вищих членів Вермахту. На відміну від зруйнованих, ставка Гітлера "Вервольф" (Стрижавка поблизу Вінниці) і ставка Герінга "Штайнбрух" (Калинівський район Вінниччини) у селищі Гуйва, неподалік від Житомира, був розміщений командний пункт райхсфюрера Генріха Гімmlера "Гегневальд", який добре зберігся до наших часів. Перший наземний бункер розташований ліворуч від траси Житомир–Бердичів, і його можна оглянути, тоді як другий розташований на протилежному боці траси на території військової частини і закритий для туристів. Із часів Другої світової війни в горах Швейцарії збереглося 13 тис. укріплень. У бункерах відкрито кілька готелів: від дорогих, як "Клаустра" (у гірському масиві Санкт-Готтара на висоті 2500 м), до готелю "Нуль зірок" (у кантоні Санкт-Галлен) [2]. У той час як в Україні з 2009 р. функціонує єдиний аналогічний заклад мілітарі-готель "Грінгоф", який розташований у Воловецькому районі Закарпатської області. У концепцію готелю закладена історія військової Лінії Арпада часів Другої світової війни. Готель "Грінгоф" невеликий, має всього 8 кімнат, але кожна з них присвячена певній із 6 військових ліній, які свого часу проходили територією Закарпаття. На стінах та в коридорах готелю розміщені військові карти часів Другої світової війни, різноманітна зброя, одяг тощо.

Закарпатськими фахівцями з туризму вже розроблено три військові туристичні маршрути "Лінія Арпада" (Свалява–Уклин–Верхня Грабівниця–Підполоззя–Гукливе–Міжгір'я–Синевир): 1) "Лінія Арпада" (розробка Ф. Шандора) – Свалява–Уклин–Верхня Грабівниця–Підполоззя–Гукливе–Міжгір'я–Синевир; включає відвідування військових ліній Закарпаття на маршруті протяжністю 190 км; 2) "Лінія Арпада" (розробка працівників Національного природного парку "Синевир" – поблизу сіл Синевир та Синевирська Поляна, включає відвідування споруд лінії помаркованим пішохідним маршрутом протяжністю 1,5 км; 3) "Лінія Арпада" – с. Колочава, включає відвідування однойменного музею (командний бункер,

бункер-шпиталь, бункер-їдальня та протитанкові залізо-бетонні споруди). Військовий туризм, як і згадані маршрути, зорієнтовані та користуються популярністю як серед вітчизняних, так і закордонних (з Угорщини, Чехії) шанувальників історії, військової архітектури, техніки [11].

На території України розташовано 15 фортів, найвідоміший з яких, безперечно, Тараканівський форт (Тараканів, Рівненська область) – прекрасна пам'ятка фортифікаційного мистецтва XIX ст. Форт Поповичі (Поповичі, Львівська обл.) – один із фортів "Перемишлянської оборонної лінії" на українській території. Саме ці 6 фортів, що розташовані на українській території й прийняли на себе основні удари російської армії восени 1914 р. Ще є мережа фортів від м. Ізюм до м. Красноград (Харківська обл.) [7]. Класичними об'єктами військового туризму Україною мають стати Меморіальний комплекс "Пам'яті героїв Крут", Меморіал героїчної оборони Одеси, Меморіал урочища Шумейкове, Музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 р."

Типовими об'єктами військового туризму є військово-історичні музеї в Україні, переважна більшість яких присвячені подіям Другої світової війни. Серед них варто відзначити Національний військово-історичний музей України в Києві, Національний музей історії України у Другій світової війни (Київ), Національний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 р." (Нові Петрівці, Київська обл.), Одеський військово-історичний музей, Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки. Разом з тим в Україні користуються популярністю музеї, присвячені військової техніці та зброї. Серед них варто згадати: Музей Повітряних сил Збройних сил України (Вінниця), Державний музей авіації імені О.К. Антонова (Київ), Музей ракетних військ стратегічного призначення (Первомайськ, Миколаївська обл.), Конотопський музей авіації (Конотоп, Сумська обл.), Музей важкої бомбардувальної авіації (Полтава), Музей загиблих літаків (Хоросно, Львівська область), Музей історії зброї (Запоріжжя). На жаль, сучасна історія України також повна драматичних політичних протистоянь та військових подій, тому арсенал потенційних локацій військового туризму поповнюється новими об'єктами, серед яких варто згадати такі: Музей АТО в Дніпрі, Військовий музей у с. Шампань на Черкащині, Музейна виставка "Український Схід" (Київ). Час пандемії COVID-19 та введення карантинних обмежень сприяли формуванню віртуальних турів для 30-ти музеїв військового профілю.

Однак не лише відвідування історичних місць, пов'язаних з воєнними подіями, включає в себе військового туризму, а туристи часто і самі хочуть виконати вправу зі стрільби зі зброї, водіння військовою технікою тощо. І навіть життя в армійських умовах та участь у програмах військової підготовки має непогані перспективи у зв'язку з переходом армії на контрактну основу. Аналіз ринку військових турів в Україні показав, що цей сегмент є нерозвиненим. Лише декілька туристичних фірм пропонують військові та мілітарі-тури. Зокрема, на ринку представлені тури, пов'язані зі стрільбою з вогнепальної зброї на полігоні (цінова політика становить від 500 грн/2год до 7000 грн/за день). Ексклюзивний мілітарі-тур "Катання на БТР (БРДМ) із майстер-класом з управління БТР (БРДМ) на Київщині коштує від 2000 грн. Окрім того, туристичні фірми пропонують і більш військово-пізнавальні тури: "Секретний об'єкт Склея та ставка Гімmlера" і "Екскурсія в музей ракетних військ". На території Закарпатської області туристи можуть долучитися до військового маршруту "Лінія Арпада", під час якого ознайомляться з історією Другої світової війни (відвідавши історичні пам'ятки та об'єкти), дегустуватимуть страви польової (військової кухні), а також візьмуть участь у військових турнірах та фестивалях, спелеотуризму, сталкерстві, пейнболі.

Отже, маючи потужну ресурсну базу в Україні, варто розвивати такий вид туризму, як військовий, з позиції не лише військово-пізнавального, тим самим формуючи патріотизм у населення, але й військово-пригодницького типу.

Висновки. На сьогодні поняття військового туризму та його місце в системі туризму залишається недостатньо дослідженим. Водночас військовий туризм – це спеціалізований вид туризму, який передбачає: відвідування пам'ятних військових локацій (об'єктів) минулого і сучасності, залучення туристів до елементів сучасного військового побуту, участь у безпечних військових заходах, військових навчаннях та маневрах. Військовий туризм здатний виховати патріотизм та національну самосвідомість, створити підґрунтя для осмислення сутності сучасних військових подій та конфліктів. В Україні є досить сформована ресурсна база для розвитку військового туризму, який на сьогодні ще не став популярним серед туристичних підприємств та туристів зокрема.

Список використаної літератури

1. Hrusovsky M. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism / M. Hrusovsky, K. Noeres // *Military tourism*, 2011. – Wiesbaden : Gabler. – P. 87–94.
2. Винниченко І. Военный туризм в Україні: умови та перспективи розвитку / І. Винниченко, Ю. Рудніченко // *Географія та туризм*, 2016. – Вип. 35. – С. 71–79.
3. Каднічанський Д. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації : мат-ли XIV Міжнар. наук. конф., 9 жовт. 2020 / Д. Каднічанський, М. Каднічанська // *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*, 2020. – С. 132–135.
4. Кіптенко В. Менеджмент туризму / В. Кіптенко. – Київ : Знання, 2010. – 502 с.
5. Кляп М. Сучасні різновиди туризму / М. Кляп, Ф. Шандор. – Київ : Знання, 2011. – 334 с.
6. Кушнарьов В. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму / В. Кушнарьов, О. Поліщук // *Вісн. Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв*, 2018. – № 1. – С. 107–118.
7. Луцик М., Москвяк Я. Можливості розвитку військового туризму в Україні / Луцик М., Москвяк Я. // *Міжнар. наук. журн. "Інтернаука"*. Сер.: Економічні науки, 2021. – № 9. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16333489757957.pdf>.
8. Любіцева О. Туризмознавство: вступ до фаху / О. Любіцева, В. Бабарицька. – Київ : ВПЦ "Київський університет", 2008. – 335 с.
9. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму / А. Мельник // *Краєзнавство, географія, туризм*, 2012. – № 16. – С. 3–5.

S. Batychenko, PhD in Geography Sci.

ORCID ID 0000-0001-5400-9076

National University of Food Technologies, Kyiv, Ukraine,

L. Melnik, PhD in Geography Sci.

lysil@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2932-3773,

P. Savkov, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

savkovpa@meta.ua

ORCID ID 0000-0002-0197-0610,

O. Storubliov, PhD in Technical Sci., Ass. Prof.

storublyov@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2025-6041

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

10. Мельник А. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму / А. Мельник // *Київ. зб. наук. пр. Військ. ін-ту Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*, 2011. – № 33. – С. 350–353.

11. Носа Б. Військові оборонні об'єкти Закарпаття як регіональний туристичний продукт / Б. Носа // *Вдосконалення механізмів активізації економічних процесів та формування конкурентоспроможності національної економіки, регіону, підприємства в умовах глобалізації* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. Інтернет-експозиційної та вербально-демонстраційної конф. 20–24 квіт. 2015 / ДВНЗ "Ужгородський національний університет". Ужгород, 2015. – С. 117–118.

References

1. Hrusovsky, M., Noeres, K. (2011) *Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism*. P. 87-94.
2. Vynnychenko, I., Rudnichenko, Y. (2016) *Military tourism in Ukraine: conditions and prospects for development. Geography and tourism*, 35. P. 71-79. [In Ukrainian].
3. Kadnichansky, D., Kadnichanska, M. (2020) *Military tourism: issues of terminology and classification. Geography, Economics and Tourism: National and International Experience: Proceedings of the XIV International Scientific Conference, October 9, 2020*. P. 132-135. [In Ukrainian].
4. Kiptenko, V. (2010) *Tourism Management*. Kyiv: Knowledge. 502 p. [In Ukrainian].
5. Klyap, M., Sandor F. (2011) *Modern varieties of tourism*. Kyiv: Knowledge. 334 p. [In Ukrainian].
6. Kushnaryov, V., Polishchuk, O. (2018) *Military tourism as an innovative direction of extreme and cognitive-entertaining tourism. Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts*. 1.P.107–118. [In Ukrainian].
7. Lushchik, M., Moskvayak, J. (2021) *Opportunities for the development of military tourism in Ukraine. International scientific journal "Internauka"*. Series: "Economic Sciences". 9. <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16333489757957.pdf> [In Ukrainian].
8. Lyubitseva, O., Babaritskaya, V. (2008) *Tourism: introduction to the profession*. Kyiv University Publishing and Printing Center. 335 p. [In Ukrainian].
9. Melnik, A. (2012) *Non-standard types of tourism. Features of the functioning of military tourism. Local lore, geography, tourism*. 16. P. 3-5. [In Ukrainian].
10. Melnyk, A. (2011) *Non-standard types of tourism: features of military tourism. Kyiv collection of scientific works of the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 33. P. 350–353. [In Ukrainian].
11. Nosa, B. (2015) *Military defense facilities of Transcarpathia as a regional tourist product. Improving mechanisms for intensifying economic processes and forming the competitiveness of the national economy, region, enterprise in the context of globalization: abstracts of reports of the international scientific-practical Internet – exposition and verbal – demonstration conference April 20-24, 2015*. P. 117-118. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 21.10.21

FEATURES THE DEVELOPMENT OF MILITARY TOURISM IN UKRAINE

The article reveals the concept of military tourism. It is determined that military tourism is tourism on the battlefields and historical battles for all concerned, as well as for veterans and relatives of fallen soldiers, visits to existing and historical military facilities and training grounds, warships, submarines, military equipment, shooting from weapons on training grounds and shooting ranges, participation in military exercises and maneuvers, stay on training grounds as spectators – military tour, these also include tours to visit military concentration camps and prisons. Scientists have identified several classifications of subspecies of military tourism. Military tourism is military-historical, arms, military tourism, military tourism. There is also another classification of the division of military tourism into military-cognitive, military-adventure tourism, military-historical reconstructions of hostilities, illegal tours directly to the zone of military conflict. According to another approach, military tourism should be divided into three functional groups, taking into account the purpose and value orientations of tourists, as well as the emotional context of the trip: military-historical tourism, military tourism and military-event tourism. The resource base of military tourism in Ukraine is represented by objects of historical and cultural heritage of the princely era, the Cossacks, as well as the First, Second World and Civil Wars in the form of remnants of fortresses, defensive ramparts, graves, monuments and memorials to fallen soldiers and fellow villagers, places of executions or battles, military history museums, relevant exhibitions and festivals, military hotels. But not only visiting historical sites related to military events includes military tourism, but also tourists often want to try to shoot with weapons, ride tanks, armored personnel carriers, helicopters, as well as life in the military and participation in military training programs. In Ukraine, only one route has been developed and operates in the Transcarpathian region. It is established that military tourism in Ukraine is not fully mastered, but at the same time promising.

Keywords: military tourism, military tours, military hotels, military history museums, "Arpad Line".